

УДК 94:394-053.5-053.6](477.6)«1941/1944»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-119-128

ГОЛИШ Григорій Михайлович,
кандидат історичних наук,
директор Наукової бібліотеки
ім. М. Максимович Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0001-5203-0859
e-mail: golgri@ukr.net,

ЛИСИЦЯ Лариса Григорівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології
та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-9915-6325
e-mail: lorlus@ukr.net

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1941–1944 рр.)

У статті на основі архівних та оприлюднених документів, нарративних джерел проаналізовано специфічні особливості повсякденного життя дітей і підлітків підкупаційної України періоду Другої світової війни. Наведено факти фізичного терору нацистів щодо неповнолітніх українців та обґрунтовано тезу про те, що такі дії стали складовою їхньої політики антиукраїнського етноциду. Охарактеризовано основні вектори експлуатації праці наймолодших представників цивільного населення окупованих територій, розкрито перебіг та наслідки насильницького вивезення дітей та підлітків до нацистського Райху. Зроблено висновок про те, що саме в ставленні гітлерівців до неповнолітніх найбільш повно виявилася антигуманна й послідовно антиукраїнська сутність нацистського окупаційного режиму.

Ключові слова: діти, підлітки, неповнолітні, окупаційний режим, фізичний терор, голод, хвороби, визиск дитячої праці, насильницьке вивезення до нацистського Райху.

Постановка проблеми. В умовах глобальних викликів непересічного сьогодення, численних свідчень крихкості світової цивілізації, а надто – й військових протистоянь, ареною яких віднедавна стала Україна, особливої актуальності набуває звернення до подій Другої світової війни – найбільшої трагедії ХХ ст. З огляду на утвердження у світовій історіографії традицій антропоцентризму, прихильності до мікрорівневих зрізів і аналізу життя «малих» соціумів у добу страшних випробувань велику зацікавленість і прикладну цінність має звернення до вивчення повсякденності наймолодших представників воєнного покоління – дітей і підлітків, які в силу свого соціального статусу залишалися найвразливішою категорією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри очевидну наукову значущість окресленої проблеми її розробка по суті знаходиться на початковій стадії. Фрагментарно до питань становища неповнолітніх громадян підкупаційної України свого часу зверталися Т. Першина, яка виокремила окремі факти фізичного терору нацистів щодо дітей і підлітків [1]. На комплексному рівні цю проблему досліджували автори цієї статті [2, 3]. А на загал означена тема залишає ще чимале гносеологічне поле, особливо в розрізі окремих регіонів.

З огляду на зазначене, **метою** розвідки є на основі архівних та оприлюднених документів, нарративних джерел розкрити специфічні особливості повсякденного життя неповнолітніх українців у період нацистської окупації 1941 – 1944 рр. Опрацьовані джерела та почерпнуті з них факти обмежені теренами Центральної України (сучасні Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська та Черкаська обл.) як територіальної складової райхскомісаріату «Україна».

Виклад основного матеріалу. Неймовірні випробування випали на долю дітей і підлітків в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр. Страждання неповнолітніх у підокупційній Україні були незмірно більшими, ніж дорослого населення, а злочини нацистів на окупованих територіях особливо рельєфно й повно виявилися саме в їх ставленні до наймолодшої частини українського суспільства.

Реалії тогочасної повсякденності цивільного населення незмірно загострили породжену війною проблему виживання, адже окупанти проводили політику послідовного антиукраїнського етноциду, яка знайшла своє «обґрунтування» в расовій теорії нацизму та маніакальних ідеях верховод гітлерівського Райху. Одним із напрямків цієї політики стало й цинічно сплановане дітовбивство, що набуло повсюдного характеру. Масові вбивства неповнолітніх мали на меті підірвати біологічні сили українського народу, знищити частину українського генофонду, а відтак, і перекреслити майбутнє України.

Десятки тисяч дітей і підлітків стали жертвами фізичного терору окупантів, що набирав зв'язаних форм. Українська дослідниця Т. В. Першина підкреслює, що нацисти поряд з масовими розстрілами досить часто вдавалися й до «нетрадиційних», «безкровних» способів умиртвіння дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [1, 42]. Документи та спогади очевидців засвідчують, що нацисти досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх вуст сильнодіючою отрутою або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах («Gasenwagen») [4, 255]. Незабутніми сторінками народного горя увійшли в історію війни події, які розігралися в ніч на 16 лютого 1942 р. у с. Хащувате Гайворонського району (Кіровоградщина). У цю ніч окупанти розстріляли тут 960 громадян, у тому числі й 275 дітей [5, 192]. Жахлива трагедія сталася в с. Цибулеве Монастирищенського району (Вінницька обл.). Тут 20 травня 1942 р. окупанти відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх знищили [6, 33]. Необхідно зауважити, що ця жорстока розправа над дітьми була здійснена без будь-яких очевидних мотивів.

Розправи над неповнолітніми українцями часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, під час масових розправ над цивільним населенням м. Полтави окупанти змащували губи дітей отруйною речовиною, від якої вони відразу ж вмирили [7, 112]. Досить поширеною була практика «пригощання» дітей цукерками, в які заздалегідь впорскувалася отрута.

Надзвичайна комісія дослідила у м. Кременчуці трупи загиблих під час окупації 26 підлітків та 11 дітей і дійшла висновку, що, з огляду на відсутність у них уражень травматичного характеру, цих нещасних скинули в могили живими, попередньо оглушивши їх тупими предметами [8, 50]. Такий же варварський спосіб знищення неповнолітніх застосували окупанти і 30 жовтня 1941 р. під час масових розстрілів цивільного населення у приміській зоні м. Кіровоград: малюків били гумовими палицями по голові, а потім засипали землею [9, 92]. А в ході акцій зі знищення цивільного населення м. Кривий Ріг у жовтні 1941 р. окупанти скинули в шурфи шахт декілька сот дітей [10, 3]. Для хворих дітей, які були позбавлені батьківської опіки, нацисти застосовували оригінальний спосіб «лікування»: їх заманювали у машини-душогубки цукерками «бом-бом» [11, 43]. А в м. Лубни (Полтавщина) окупанти помастили дітям-євреям під носом отрутою, що спричинило їх мученицьку смерть [8, 50].

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували і вихованців багатьох дитячих будинків. Наприклад, у м. Кобеляки Полтавської обл. німецькі солдати умиртвіли всіх дітей місцевого дитбудинку шляхом впорскування їм морфію [7, 136].

Ще більшими масштабами характеризується злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. у с. Михайлівка Томаківського району Дніпропетровської обл. За розпорядженням коменданта Томаківського гарнізону Кайзера 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років доставили на підводах до протитанкового рову за селом і всіх їх розстріляли [12, 12] (дивом урятувався лише один учасник «томаківської трагедії» – підліток Дмитро Козуб, якому вдалося втекти по дорозі до місця розправи).

Знищення нацистами вихованців багатьох дитбудинків зафіксовано майже на всіх окупованих територіях України.

Саме вихованці дитбудинків, з огляду на їхню беззахисність, ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жадливіх медичних експериментів та об'єктами відбору донорського матеріалу для німецьких вояків [13, 102]. Так, спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4-7-річного віку, доставляли їх у дитячий притулок Харкова і перетворювали на донорів. Їхня кров доставлялася у місцевий та Лубенський військові шпиталі [11, 43]. В утриманців сирітського притулку м. Дніпропетровська брали не лише донорську кров, але й їхню шкіру та кістковий мозок для порятунку гітлерівських вояків. Більшість маленьких донорів загинула через знекровлення та крайнє виснаження [14, 29].

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Груднева директива В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей (дітей партизанів нацисти кваліфікували як «Vandenkinder» – тобто, «діти бандитів». – Авт.), якщо це буде сприяти успіху» [15, 268].

У зонах дій партизанських формувань, населення піддавалося жорстоким репресивним акціям нацистів. Трагічна доля білоруського села Хатині спіткала й чимало населених пунктів на окупованих територіях України. Так, 18 червня 1943 р. карателі оточили хутір Буда на Чигиринщині, неподалік якого діяв партизанський загін П. А. Дубового і знищили всіх 82 хуторян. Есесівський офіцер вирвав із рук жительки хутора М. Проценко одноденне немовля і розбив йому голівку об камінь. Троє маленьких хуторян заховалися у погребі, але їхнє життя обірвала граната, кинута карателем [16, 26].

На Київському судовому процесі орсткомісар м. Бородянки О. Валлізер зізнався, що саме ним було організовано цілковите знищення с. Раски через підозру у сприянні його жителів діям партизанів. У ході цієї каральної операції було вбито й 120 дітей [17, 39]. У зонах активних дій учасників антинацистського спротиву неповнолітні досить часто опинялися серед заручників карателів. Наприклад, в 1943 р. 7-річна Валя Чекаль разом зі своїм батьком Лукою Трохимовичем була розстріляна як заручниця в с. Райгород Кам'янського району [18, 33]. Оригінальну «мотивацію» масового дітовбивства сформулював колишній командир польової жандармерії м. Артемівки Е. Іогшот, який у ході Київського процесу цинічно заявив: «Для чого ж залишати живою сирітку, якщо мати вбита?» [17, 154].

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жадливої тактики повідомлялося у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р. [19, 171].

Неповнолітні українки незрідка ставали об'єктами сексуальних посягань з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгого ряду подібних звірств. Наприклад, ефрейтор 1-ої роти 540-го штрафного батальйону К. Войке повідомив, що 10 солдатів його батальйону схопили 15-річну дівчинку, позбиткувалися над нею і вже напівмертву вкинули до ставу [20, 53]. У м. Крюкові Полтавської області всі ув'язнені дівчатка-підлітки були згвалтовані і після цього розстріляні. Подібні факти мали місце й у м. Лубни. Звертає на себе увагу той факт, що командування вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною лінією поведінки стосовно представниць «раси рабів» та «висівок народів Європи».

Тисячі дітей і підлітків стали жертвами голоду, спланованого гітлерівцями як важлива складова частина політики етноциду. Особливо критична ситуація з постачанням цивільного населення склалася в містах. Наприклад, в Умані (Київщина) за «нового порядку» на дитину видавали лише 100 г неякісного пшоняного хліба [21, 330]. Окупаційна влада визнавала, що такі продукти, як жири, м'ясо, цукор взагалі не надходять, а «випадки опухання від голоду та тяжких форм дитячої дистрофії стали типовим явищем» [22, 106]. Диявольські акції знищення голодом насамперед спрямовувалися проти вихованців дитбудинків, утримання яких здебільшого вважалося недоцільним.

Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який, особливо в містах, був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю чи пшона, а до тіста часто додавали й тирсу. Роль рідких страв часто виконував «бульйон» з картопляних лушпайок чи навари зі шматочків напівзгнилих телячих чи кролячих шкір. Популярною дитячою стравою були млинці, спечені з перемеленого сухого листа липи [23, 146]. Замість чаю дітям давали настої на фруктових гілочках чи (в кращому випадку) – рідкі узвари із сушених фруктів. Як солодощі навесні неповнолітні вживали цвіт акації, молодий очерет, влітку – рогіз, плоди пасльону, гльоду, бузини, восени – груші та яблука з дичок тощо [24]. Енергетично цінних продуктів – м'яса, масла, цукру – в дитячому раціоні окупаційної доби, особливо в містах, практично не було, бо полиці магазинів пустували, а ринкові ціни сягали астрономічних позначок.

Дещо кращим було становище в сільській місцевості, позаяк селяни традиційно перебували на продовольчому самозабезпеченні. Однак грабіжницька політика окупантів, чинна податкова система суттєво обмежувала продовольчі ресурси й на селі [25, 45].

Ослаблення імунної системи наймолодших членів суспільства через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів з причин тотального знищення дитячих медичних установ – ці та інші чинники викликали суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки і породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф, малярія, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина, кашлюк.

У 1942 р. епідемія дифтерії серед дітей спалахнула у Дніпропетровську, смертність від цієї хвороби сягнула тут майже 36 %. Цього ж року захворюваність висипним тифом, порівняно з довоєнним часом, зросла в 75 разів, черевним – у 12, дифтерією – у 18. Оскільки в деяких регіонах епідеміологічна ситуація набирала загрозливих масштабів, окупаційною владою було проведено так звану «дезинфекцію» населення, яка в більшості випадків зводилася до масового знищення вражених інфекційними хворобами людей. Загалом летальність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі порівняно з довоєнним часом на 51 %, а від малярії – у 5,9 разів [26, 130]. Така ж картина спостерігалася в інших областях України. Великого розповсюдження серед юних українців дістав туберкульоз. Так, восени 1943 р. виявилися тубінфікованими 30% дітей, обстежених у м. Дніпропетровськ [27, 5, 7].

Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть урізаної окупантами системи медичного обслуговування: адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб. Порівняно з доокупаційним періодом ціни на медикаменти через відсутність їх регулювання зросли в аптеках на 200 – 2000%.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх в період окупації. У книзі «Памяти павших» чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена у 75 тис. осіб [27, 5, 4, 89]. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише у 45 районах Полтавської області в роки окупації загинуло 11566 дітей і підлітків [8, 94]. Як бачимо, нашій вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності в період окупації, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Повсякденність неповнолітніх українців супроводжувалася жорстоким визиском з боку окупантів. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12 – 15 років [28, 21], то пізніше, як засвідчує, зокрема, постанова № 122 голови міської управи м. Київ від 6 червня 1942 р., вік залучених до праці знижувався до 11 років [17, 141].

Зростання дефіциту робочої сили у завершальний період німецької окупації спричинило масове використання дитячої праці, починаючи з 10-ти і навіть 9-річного віку. А у вересні 1943 р. надійшов таємний наказ по військах СС, який зобов'язував подавати всіляку підтримку діяльності комісії з відбору робочої сили серед різних вікових категорій населення і у зв'язку з цим радив, що «дітей не треба більше розстрілювати» [29, 675]. Функції своерідної біржі дитячої праці виконували «народні школи», адже примусове працевикористання їх вихованців поглинало левову частку навчального часу.

Трудові мобілізації цивільного населення спиралась на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрацій, при цьому у списки осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно вносилися й неповнолітні громадяни. У м. Дніпропетровськ постановою міської управи зареєстрованим у трудових резервах підліткам заборонялося залишити межі міста без дозволу управління праці штадткомісаріату [4, 157-158].

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуворішу відповідальність за ухиляння від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх піддавали штрафуванню, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфісковували належне їм майно [4, 157-158, 110]. Самих дітей за ухиляння від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування [28, 3-4].

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів та фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично тяжка, непосильна для них праця.

Діти та підлітки особливо широко залучалися до проведення сільськогосподарських робіт. Наприклад, за наказом Лубенського інспектора сільського господарства Мюллера (Полтавщина), місцева влада мала забезпечити влітку 1942 р. щоденну працю дітей 10-14 років з догляду за сільгоспкультурами [30, 44]. А в березні 1943 р. майже всі гебітскомісари видали розпорядження про те, що з дітей 9-14 р. мають бути створені спеціальні бригади саме для проведення сільгоспробіт [4, 200]. До праці на полях і фермах створених окупаційною владою «громадських дворів» та держгоспів залучалося мало чи не все дитяче населення сіл, а в розпал сільгоспробіт – і значна частина підлітків з міст [31].

Більш предметне уявлення про масштаби та характер праці дітей і підлітків у сільському господарстві можна скласти на основі статистичних даних по Таращанській окрузі (серпень 1943 р.): усього в 5 районах було залучено 10311 неповнолітніх, ними відпрацьовано 209202 дітодні (в середньому на одного юного працівника – понад 20 днів. Вони здійснювали догляд за посівами, худобою, птицею, вели боротьбу зі шкідниками, збирали врожай, брали участь в оранці тощо. Окупаційна влада зобов'язувала дітей і підлітків збирати та здавати кольоровий металобрухт, який розглядався як стратегічна сировина для виробництва гільз патронів і снарядів. При цьому встановлювалися обсяги обов'язкових поставок та визначалися суворі санкції за їх невиконання [32, 4, 18-19].

Широко залучалися неповнолітні й до збору лікарських рослин для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичної промисловості. В одному з аналітичних документів ОУН за 1942 р. зазначається, що «останнім часом цих босих, обідраних і голодних дітей заставляють відбувати тяжку для них дорогу за місто, бродити по полях та шукати потрібних рослин. На кожну школу положено норму-контингент» [33, 326]. Лише в Таращанській окрузі за весняно-літній період учнями «народних» шкіл було зібрано близько 13894 кг лікарських рослин [34, 1]. У серпні 1942 р. до Яхницького дитбудинку (Полтавщина) надійшло розпорядження окупаційної влади, яким вихованці зобов'язувалися зібрати визначену кількість лікарських рослин, лісових горіхів та ягід [35, 38].

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні та періодичні звіти про характер і результати праці неповнолітніх [36, 2]. При цьому встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень гебітскомісарів випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4–6 годинами за день. Однак на практиці його тривалість досягала 8–12, а то й 14 годин. Так, у повідомленні сектора інформації Київської міської управи від 7 липня 1942 р. зазначалося, що «... в держгоспі (Совки – авт.) учні працюють 10 годин щодня. При цьому вони виконують ті самі роботи, що й дорослі» [4, 324].

Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводились у військових районах чи вимагали особливого контролю та терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети «Зірка» матеріалі підліток Микола Марченко згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку [37].

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх «пригощали» юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба [38, 324]. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх «білих рабів» мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати. Щоправда, гауляйтер Е. Кох видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, проте окупаційна влада не переймалася відшукуванням для цього необхідних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою. Оплата праці дітей та підлітків була, як правило, відсутня на всіх окупованих територіях.

Не виконувалися і обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту кольорових металів. Так, у відповідному зверненні досить туманно говорилось, що обіцяні суми можна буде одержати «пізніше» і лише «частково», при цьому, як правило, продуктами [39, 53, 18-19].

Виявом антигуманної політики окупантів стало й масове, переважно насильницьке вивезення молоді для робіт у Райху. Відомством Ф. Заукеля була створена спеціальна програма, якою передбачалась насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи з 15-річного віку [4, 50]. Спочатку заукелівські емісари намагались відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15 років. Проте в міру загострення проблеми трудових ресурсів у Німеччині стає типовим явищем насильницьке вербування і набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які співпали із «тотальною мобілізацією» у Райху, вік малолітніх українських невільників знижується до 12, а то й до 10 років [40, 351].

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору і вантажили у спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти неподалік залізничних станцій. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову «білих рабів». Зокрема, в м. Кременчук новоявленими людоловами була проведена облава, у ході якої до Німеччини було відправлено 450 осіб, серед них чимало 14-15-річних підлітків [40, 215].

Нерідко насильницька мобілізація дітей та підлітків носила цілеспрямований характер. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40-50 тис. дітей та підлітків віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання на роботах безпосередньо в Німеччині. На думку творців даного проекту, «ця акція має на меті... скоротити його (Радянського Союзу – авт.) біологічний потенціал у майбутньому» [41, 53]. Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена у 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою «Heu action» (операція «Сіно»), яка й передбачала реалізацію означених вище планів насильницької мобілізації неповнолітніх. У ході цієї акції до рейху було відправлено тисячі українських підлітків віком 10-14 років, і лише обставини воєнно-стратегічного порядку завадили повній реалізації передбачених заходів [29, 246].

Фрагментарні дані в розрізі регіонів та окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. На основі опрацювання 4319 анкет «остарбайтерів» Томаківського району Дніпропетровської області авторами встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян, це становить 5,6 % спискового складу відправлених на роботи до Німеччини [42, 19-50].

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. з м. Кривий Ріг та прилеглих сіл окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця акція була швидкоплинною і здійснювалася традиційно жорстокими методами. Вона було однією з ланок низки заходів, які проводилися нацистами для виконання директиви Г. Гімлера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців [33, 332]. Керівництво Райху намагалося за рахунок невірниць зі Сходу вирішити не лише економічні, але й деякі соціальні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, відомство Ф. Заукеля згідно настанов А. Гітлера і Г. Гімлера організувало широкомасштабне вербування юних українок, на плечі яких мала перекластися рутинна і виснажлива домашня праця у німецьких, насамперед багатодітних, сім'ях.

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву «Lebensborn» («Життєве джерело») і відобразила непомірне захоплення гітлерівців філогенезом. Створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гімлера, ця спілка мала проводити в життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від «шкідливих» і «брудних» расових домішок. З 1936 р. спілка входила як управління «L» у особистий штаб рейхсфюрера СС, її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. Цей далекосяжний проект був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів рейху, у тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки і повинні були виховуватися у «стерильній націонал-соціалістичній атмосфері» (спеціальних дитустановах) гітлерівської Німеччини. Незважаючи на те, що ця програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були відібрані у їх батьків і, по суті, назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об'єктом денационалізації і онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби [40, 419].

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх «остарбайтерів», їх везли до Німеччини у доценту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а навіть присісти. Води і їжі не видавали, тому багато дітей гинули від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшену антисанітарію і як наслідок – спалахи інфекційних захворювань [43, 137].

Ешелони з «живим товаром» посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися найжорстокішими методами. Так, під час спроби втечі з невірничого вагону у серпні 1943 р. неподалік Кривого Рогу була тяжко поранена конвоїрами і невдовзі померла неповнолітня Валентина Лазеба [43, 41].

Прямим продовженням злочинних дій нацистів з вигнання на невірничі роботи до Німеччини стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943 – 1944 рр. Ця акція стала частиною «тактики випаленої землі» і поряд з цим мала забезпечити виконання заукелівських програм поповнення контингентів робочої сили в скрутний для німецького рейху період [44, 28]. Її жертвами стали й сотні тисяч дітей та підлітків. Кожного, хто ухилився від евакуації, незважаючи на вік і стать, розстрілювали на місці чи відправляли в концтабори. Депортація проводилася надзвичайно жорстокими методами: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і під конвоем гнали у так звані приймальні табори [40, 215]. Типовим у цьому плані був зокрема наказ окружного комісара м. Кременчук, який у вересні 1943 р. висунув вимогу перед мешканцями міста негайно його залишити і прямувати за вказаним маршрутом. Винні у порушенні цього наказу оголошувалися саботажниками і розстрілювалися на місці [30, 49]. Депортованих людей, у тому числі й дітей та підлітків, масово використовували для зведення фортифікаційних споруд, часто під артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями радянських військ, а потім відправляли до Німеччини.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що немилосердність воєнної доби щонайповніше виявилася саме в підкупаційний період, який характеризувався справді нестерпними умовами повсякденного життя наймолодшої частини українського соціуму. Діти і підлітки

виявилися заручниками жорстокої політики нацистів і постійно балансували на грані безрадісного життя й імовірної смерті. Насамперед вони стали одним із об'єктів фізичного терору нацистів проти цивільного населення окупованих територій. Неповнолітні українці потерпали від голоду, побутових незручностей, різноманітних хвороб. Окупанти піддавали наймолодших українців жорсткому визиску, а сотні тисяч дітей і підлітків були насильно вивезені до нацистського Райху.

Обмежений формат цієї статті унеможливив звернення до ще одного важливого сегмента повсякденності неповнолітніх під окупацією: освітньо-виховної системи нацистів, що була налаштована на деінтелектуалізацію та ідеологічне зомбіювання наймолодших українців. З огляду на це вбачається доволі перспективним виокремлення цієї проблеми як самодостатньої з метою її усебічного дослідження.

Список використаної літератури

1. Першина Т. В. Фашистский геноцид на Украине / Т. В. Першина. – К., 1985. – 170 с.
2. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: монографія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с., іл.
3. Голиш Г. Трагедія знівченого дитинства / Г. Голиш, Л. Голиш // Україна у другій світовій війні: погляд з XXI ст.: у 2 кн. – К., 2011. – Кн. 2. – С. 127–175.
4. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – 488 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Кіровоградська обл. – К., 1972. – 815 с.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), – Ф. П-1132, оп. 1, спр. 381, арк. 33.
7. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 112.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945: зб. докум. і матер. – К., 1977. – 273 с.
9. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: зб. докум. і матер. – Дніпропетровськ, 1965 – 305 с.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2427, оп. 1, спр. 238, арк. 3.
11. Рева А. Трагедія в Сокольниках / А. Рева. – Харків, 2002. – 72 с.
12. ДАДО. – Ф. Р-2427, оп. 1, спр. 182, арк. 12.
13. Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – 564 с.
14. Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: документальное повествование о жертвах нацистских преследователей – гражданах бывшего СССР: в 3 кн. – К., 2002. – Кн. 3. – 860 с.
15. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1945 рр. – К., 1985. – Кн. 2. Партизанская борьба. – 431 с.
16. Гончар Г. М. Заграви над Тясмином / Г. М. Гончар. – К., 1978. – 216 с.
17. Київський процес: документи і матеріали. – К., 1995. – 208 с.
18. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 214, арк. 33.
19. Черниговщина в период Великой Отечественной войны: сб. докум. и матер. – К., 1978. – 419 с.
20. Документы обвиняют: сб. докум. о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории: в 2 вып. – Москва, 1945. – Вып. 2. – С. 392.
21. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові докум. і матер / В. Сергійчук. – К., 1996. – 494 с.
22. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). – К., 1968 – 488 с.
23. Омельченко В. Діти війни / В. Омельченко // Березіль. – 2009. – №1–2. – С. 146.
24. Спогади Т. Александрової, 1928 р. н., м. Золотоноша // Особ. архів автора.
25. Голиш Г. М. Діти і підлітки Черкащини у вирі воєнного лихоліття / Г. М. Голиш // Украджене дитинство. – Черкаси: Вертикаль, 2015. – С. 6 – 50.
26. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации / Ф. И. Зборовская // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции 22 – 24. 04 1946. – Москва, 1947. – С. 130.
27. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 5, 7.
28. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 21.
29. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сборник материалов: в 7 т. – М., 1961. – Т. 7. – С. 760.
30. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1945 рр.): зб. докум. – Полтава, 1947. – 80 с.

31. Миргородські вісті. – 1943. – 25 липня. – № 59.
32. ДАКО. – Ф. Р-2360, оп. 10, спр. 6, арк. 4.
33. Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни : нові докум. і матер / В. Сергійчук. – К. , 1996. – 494 с.
34. ДАКО. – Ф. Р-2198, оп. 1, спр. 71, арк. 1.
35. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-2684, оп. 1, спр. 1, арк. 38.
36. ДАКО. – Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 35, арк. 2.
37. Зірка. – 1944. – 13 травня. – № 8.
38. Киевщина в годы Великой Отечественной войны : сб. докум. – К. , 1963. – 736 с.
39. ДАКО. – Ф. Р-2231, оп. 1, спр. 681, арк. 53.
40. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
41. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 52.
42. ДАДО. – Ф. Р-2427, оп. 1, спр. 182. – арк. 19-50.
43. ДАДО. – Ф. Р-2480, оп. 1, спр. 479, арк. 41.
44. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К., 1979. – 135 с.

References

1. Pershina, T. V. (1985). *Fascist genocide in Ukraine*. Kyiv. 170 p. (in Ukr.)
2. Golish, G. M. (2005). The situation of minor citizens of Ukraine in 1941–1945: monograph. - Cherkasy: Cherkasy CNTEI. 323 p. (in Ukr.)
3. Golysh, G., Golysh L. (2011). *The tragedy of disfigured childhood*. Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. : in 2 books. Kyiv. 2 books. P. 127–175. (in Ukr.)
4. *Nazi occupation regime in Ukraine: a collection of documents and materials* (1963). Kyiv. 488 p. (in Ukr.)
5. History of towns and villages of the Ukrainian SSR: in 26 volumes. Kirovograd region (1972). Kyiv. 815 p. (in Ukr.)
6. State Archives of Cherkasy region (hereinafter - DACHO), - F. Р-1132, op. 1, file no. 381, p. 33. (in Ukr.)
7. The Central State Archive of the highest bodies of state power and administration of Ukraine (hereinafter referred to as the Central State Archives of Ukraine). - F. 4620, op. 3, file no. 236, p. 112. (in Ukr.)
8. Poltava in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941 - 1945: Coll. document. and mater (1977). Kyiv. 273 p. (in Ukr.)
9. Kirovograd region during the Great Patriotic War: Coll. document. and mater (1965). – Dnepropetrovsk. 305 p. (in Ukr.)
10. State Archives of Dnipropetrovsk region (hereinafter - DADO). - F. R-2427, op. 1, file no. 238, p. 3. (in Ukr.)
11. Reva A. (2002) *Tragedy in Sokolniki*. Kharkiv. 72 p. (in Rus.)
12. DADO. - F. R-2427, op. 1, file no. 182, p. 12. (in Ukr.)
13. Memory for the future. From the history of ten years of activity of the Ukrainian Union of Prisoners - Victims of Nazism and Memories (2001). Kyiv. 564 p. (in Ukr.)
14. Litvinov, V. (2002). Brown “necklace”: a documentary about the victims of Nazi persecutors - citizens of the former Soviet Union: in 3 books. Kyiv, Book. 3. 860 p. (in Rus.)
15. People’s War in the rear of the Nazi occupiers in Ukraine 1941 – 1945 (1985). Kiev, 1985. - Book. 2. Guerrilla warfare. - 431 p. (in Rus.)
16. Gonchar, G. M. *Zagravi nad Tyasmin* (1978). – Kyiv. 216 p. (in Ukr.)
17. Kyiv process: documents and materials (1995). Kyiv. 208 p. (in Ukr.)
18. DACHO. F. Р-4619, op. 8, file no. 214, p. 33. (in Ukr.)
19. Chernihiv region during the Great Patriotic War: Sat. document. and mater (1978). Kyiv. 419 p. (in Ukr.)
20. Documents accuse: Sat. document. about the monstrous crimes of the Nazi invaders on Soviet territory: in 2 issues (1945). М. - Vip. 2. P. 392. (in Rus.)
21. Sergiychuk V. (1996). OUN-UPA during the war: new documents. and mater. Kyiv. 494 p. (in Ukr.)
22. Criminal purposes - criminal means: documents on the occupation policy of Nazi Germany in the USSR (1941-1945) (1968). Kyiv. 488 p. (in Rus.)
23. Omelchenko, V. (2009). Children of War. Berezil. №1–2. P. 146. (in Ukr.)
24. Memoirs of T. Alexandrova, born in 1928, Zolotonosha // Persons. author’s archive. (in Ukr.)
25. Golysh G. M. (2015). Children and adolescents of Cherkasy region in the vortex of war / G. Golysh // *Stolen childhood*. Cherkasy: Vertical. P. 6 - 50. (in Ukr.)
26. Zborovskaya F. I. (1947). Sanitary consequences of the war among children and measures to eliminate

- them. Sanitary consequences of the war and measures to eliminate them: Proceedings of the First Conference 22 - 24. 04 1946. М. - P. 130. (in Rus.)
27. TDAVO of Ukraine. F. 342, op. 14, file no. 3616, p. 5, 7.
28. State Archives of Kyiv Region (hereinafter - DAKO). - F. R-2356, op. 2, file no. 35, p. 21. (in Ukr.)
29. The Nuremberg trial over the main German war criminals: a collection of materials: in 7 vols. (1961). М., 1961. Vol. 7. P. 760. (in Rus.)
30. German occupiers in Poltava region (1941 - 1945): coll. Document (1947). Poltava, 1947. 80 p. (in Ukr.)
31. Myrhorod news (1943). July 25. № 59. (in Ukr.)
32. DAKO. F. R-2360, op. 10, file no. 6, p. 4.
33. Sergiychuk V. OUN / UPA during the war: new documents. and mother (1996). Kyiv. 494 p. (in Ukr.)
34. DACO. F. R-2198, op. 1, file no. 71, p. 1. (in Ukr.)
35. State Archives of Poltava region (hereinafter - DAPO). F. R-2684, op. 1, file no. 1, p. 38. (in Ukr.)
36. DACO. - F. R-2356, op. 2, file no. 35, p. 2. (in Ukr.)
37. Star. - 1944. - May 13. - № 8. (in Ukr.)
38. Kiev region during the Great Patriotic War: Sat. document. - Kyiv, 1963. - 736 p. (in Ukr.)
39. DAKO. - F. R-2231, op. 1, file no. 681, p. 53. (in Ukr.)
40. Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941 - 1945. - Kyiv: Search and Publishing Agency "Book of Memory of Ukraine", 2000. - 944 p. (in Ukr.)
41. TDAVO of Ukraine. F. 4620, op. 3, file no. 324, p. 52. (in Ukr.)
42. State Archives of Dnipropetrovsk region (hereinafter - DADO). F. R-2427, op. 1, file no. 182. arc. 19-50. (in Ukr.)
43. DADO. - F. R-2480, op. 1, file no. 479, p. 41. (in Ukr.)
44. Koval, M. V. The struggle of the population of Ukraine against fascist slavery (1979). Kyiv, 1979. 135 p.

GOLYSH Grygoryi, Candidate of Historical Sciences, Director of the Scientific Library named after M. Maksymovych of Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky, e-mail: golgri@ukr.net,

LYSYTSIA Larysa, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Science of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, e-mail: lorlus@ukr.net

EVERYDAY LIFE OF CHILDREN AND ADOLESCENTS OF CENTRAL UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE NAZI OCCUPATION REGIME (1941–1944)

Abstract. Introduction. *Statement of the problem. In the context of global challenges outstanding this, numerous indications of the fragility of the world civilization, and too – and military confrontations, the scene of which recently became Ukraine, the special actuality is acquired the reference to the events of the Second world war – the greatest tragedy of the twentieth century. Given approval in the world historiography traditions anthropocentrism attachment to the micro-level sections and the analysis of life in «small» societies in a day of terrible trials great interest and practical value has the appeal to the study of everyday life of the youngest representatives of the war generation of children and adolescents who, because of their social status remained the most vulnerable category.*

Research results. *Analysis of recent researches and publications. Despite the obvious scientific importance of the problems and its development, in fact, is at an early stage. In fragments to the status of minors pdatabase the time, please contact T. Pershina, which gave some facts of physical terror of the Nazis against children and adolescents. On a holistic level this problem was studied by the authors of this article. In General, this topic still leaves a considerable gnoseological field, especially in the context of individual regions.*

Conclusion. *Given the above, the purpose of intelligence on the basis of archival and published documents, narrative sources reveal the specific features of the daily life of minors Ukrainians during the Nazi occupation of 1941 – 1944-Researched sources and gleaned from them the facts restricted to the territories of Central Ukraine (present-Vinnytsia, Dnipropetrovsk, Kirovohrad, Poltava and Cherkasy region) as a territorial part of the reichscommissariat «Ukraine».*

Key words: *children, adolescents, minors, the occupation regime, physical terror, hunger, disease, child labor, forced removal in the Nazi Reich.*

Одержано редакцією 13.03.2020
Прийнято до публікації 19.05.2020